चरक संहिता पूर्वार्ध श्लोक

सूत्रस्थान

➢ अध्याय १

- हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्।
  मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते।।४१।।
- शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्।
  नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते।।४२।।
- सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम्।
  ह्रासहेतुर्विशेषश्च, प्रवृत्तिरुभयस्य तु।।४४।।
  सामान्यमेकत्वकरं, विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्।
  तुल्यार्थता हि सामान्यं, विशेषस्तु विपर्ययः।।४५।।
- संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम्।
  कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते।।५२।।
- रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः।
  विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः सम्प्रशाम्यति।।५९।।
  सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु।
  विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति।।६०।।
  गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः।
  श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः।।६१।।

➢ अध्याय २

- मात्राकालाश्रया युक्तिः, सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता।
  तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा।।१६।।

➢ अध्याय ४

- इह खलु षड् विरेचनशतानि भवन्ति, षड् विरेचनाश्रयाः, पञ्च कषाययोनयः, पञ्चविधं कषायकल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषायशतानि, इति सङ्ग्रहः||३||
-
- पञ्चविधं कषायकल्पनमिति तद्यथा- स्वरसः, कल्कः, शृतः, शीतः, फाण्टः, कषाय इति|

  (यन्त्रनिष्पीडिताद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते |
  यः पिण्डो रसपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ||
  वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः |
  द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ||
  कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः |
  क्षिप्त्वोष्णतोये मृदितं तत् फाण्टं परिकीर्तितम् ||)
  तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम्; अतः कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी; न त्वेवं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगीनि भवन्ति||७||

➢ अध्याय ५

- मात्राशी स्यात्|
  आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी||३||

यावद्ध्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति||४||

- स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान्निघृष्य च|
  नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत्|३५
  हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः||३७||
  यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम्|३८|
- यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत्||५२||
  कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत्|
  अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत्||५३||
  स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत्|

तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते||५४||
तृष्यते मुह्यते जन्तू रक्तं च स्रवतेऽधिकम्|
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते||५५||
इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते|५६|

➢ अध्याय ६

- इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्|
  तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च त्रीनृतूञ्छिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च||४||
- विसर्गे पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्ति, इतरे पुनरादाने; सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भाभिरापूरयञ्जगदाप्याययति शश्वत्, अतो विसर्गः सौम्यः|
  आदानं पुनराग्नेयं; तावेतावर्कवायू सोमश्च कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः कालर्तुरसदोषदेहबलनिर्वृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते||५||
- आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम्|
  मध्ये मध्यबलं, त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत्||८||
- इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम्|
  उपशेते यदौचित्यादोकःसात्म्यं तदुच्यते||४९||
  देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः|
  सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च||५०||

➢ अध्याय ७

- न वेगान् धारयेद्धीमाञ्जातान् मूत्रपुरीषयोः|
  न रेतसो न वातस्य न छर्द्याः [१] क्षवथोर्न च||३||
  नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः|
  न बाष्पस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च||४||
- शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धिनी|
  देहव्यायामसङ्ख्याता मात्रया तां समाचरेत्||३१||
  लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं दुःखसहिष्णुता [१५] |
  दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते||३२||

श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः|
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते||३३||

- उचितादहिताद्धीमान् क्रमशो विरमेन्नरः|
  हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते||३६||
  प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत्|
  एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा||३७||
- समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः|
  दृश्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा||३९||
  तेषामनातुराः पूर्वे वातलाद्याः सदातुराः|
  दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते||४०||
- त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः|
  देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम्||५३||
  आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः|
  प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्धितं विद्याद्यदात्मनः||५४||

➢ अध्याय ८

- इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रियबुद्धयो भवन्ति, इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे||३||
- मनो मनोर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसङ्ग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च, द्रव्याश्रितं च कर्म; यदुच्यते क्रियेति||१३|

➢ अध्याय ९

- भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम्|
  गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये||३||
- विकारो धातुवैषम्यं, साम्यं प्रकृतिरुच्यते|
  सुखसञ्ज्ञकमारोग्यं, विकारो दुःखमेव च||४||

- चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते|

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते||५||

- श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता|
  दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम्||६||
- बहुता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना|
  सम्पच्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते||७||
- उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरि|
  शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने||८||
- स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च|
  ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः||९|
- विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया|
  यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते||२१|
- मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम्|
  प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधेति||२६||

➢ अध्याय १०

- सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च|
  द्विविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यच्चानुपक्रमम् ||९||
- हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च|
  न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्||११||
  न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः|
  गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च||१२||
  दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वौषधक्षमः|
  चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम्||१३||
- निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले|
  कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च||१४||
  गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीडितम्|
  शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेशजम्||१५||
  विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम्|
  द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम्||१६||

- शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया।
  लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम्।।१७।।
  गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम्।
  नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम्।।१८।।
  विद्याद्विदोषजं,...।१९।
- तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम्।
  क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम्।।१९।।
  औत्सुक्यारतिसम्मोहकरमिन्द्रियनाशनम्।
  दुर्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च।।२०।।

➢ अध्याय ११

- रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये।
  येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा।।१८।।
  आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्।
  सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः ।।१९।।
- आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते।
  व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं स निरुच्यते।।२०।।
- प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते।
  वह्निर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात्।।२१।।
  एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फलमनागतम्।
  दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः।।२२।
- बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान्।
  युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया।।२५।।
- अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा भिषजः, त्रिविधमौषधमिति।।३४।।
- त्रिविधं बलमिति- सहजं, कालजं, युक्तिकृतं च।
  सहजं यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं, कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतं च, युक्तिकृतं पुनस्तद्यदाहारचेष्टायोगजम्।।३६।।

- त्रयो रोगमार्गा इति- शाखा, मर्मास्थिसन्धयः, कोष्ठश्च|
  तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च, स बाह्यो रोगमार्गः; मर्माणि पुनर्बस्तिहृदयमूर्धादीनि, अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः , स मध्यमो रोगमार्गः; कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्यायशब्दैस्तन्त्रे, स रोगमार्ग आभ्यन्तरः||४८||

➢ अध्याय १२

- रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदाः षडिमे वातगुणा भवन्ति||४||
- वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः , क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्तागर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः|८
- अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा- पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति||११||
- सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा- दार्ढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीबतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति||१२||

➢ अध्याय १३

- सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः|
  एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात्||१३||
- घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम्|
  निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम्||१४||
  मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम्|
  त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम्||१५||
  विद्धभग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि|

पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा||१६||
बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्धनः|
मज्जा विशेषतोऽस्थ्नां च बलकृत् स्नेहने हितः||१७||

- उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः [१६] |
शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत्||६२||
व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ|
वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम्||६३||
स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च|
स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः||६४||

➢ अध्याय १४

- सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम्|
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षूः कुटी भूः कुम्भिकैव च||३९||
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश|
तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः||४०||
- व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा|
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः||६४||
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते|६५|

➢ अध्याय १५

- वमन - तत्रामून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति;
तद्यथा- अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाऽप्यौषधस्य विभ्रंशो विबन्धो
वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति;
काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाक्रमं दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति
योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमृदुमध्यविभागो ज्ञेयः;
योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति|

- तत्रातियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्- आध्मानं परिकर्तिका परिस्रावो
हृदयोपसरणमङ्गग्रहो जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लमश्चेत्युपद्रवाः||१३||
- मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम्|
पीत्वा संशोधन सम्यगायुषा युज्यते चिरम्||२२||

➢ अध्याय १६

- दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता रुचिः|
  हृद्वर्णशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम्||५||
  बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मारुतस्यानुलोमता|
  सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्तनम् ||६||
  ष्ठीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः|
  आध्मानमरुचिश्छर्दिरदौर्बल्यमलाघवम्||७||
  जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः|
  लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः||८||
  विट्पित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम्|
  परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम्||९||
  निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा|
  तृष्यतो मारुतार्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः||१०||

- अविपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः|
  पिडकाकोठकण्डूनां सम्भवोऽरतिरेव च||१३||
  आलस्यश्रमदौर्बल्यं दौर्गन्ध्यमवसादकः|
  श्लेष्मपित्तसमुत्क्लेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता||१४||
  तन्द्रा क्लैब्यमबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम्|
  बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो बृंहणैरपि||१५||
  बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम्|
  ऊर्ध्वं चैवानुलोमं च यथादोषं यथाबलम्||१६|

- एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते|
  व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते||१७||
  इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति|
  बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते||१८||
  जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः|
  तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः||१९

- जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः|
  हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा||२७||
  प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम्|
  केचित्तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम्||२८||

  न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम्|
  ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम्||३२||
  शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते|३३|

- याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः|
  सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां स्मृतम्||३४|

➢ अध्याय १७

- प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च|
  यदुत्तमाङ्गमाङ्गानां शिरस्तदभिधीयते||१२||

- बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः|
  दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये||७३||
  हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम्|
  ओजः शरीरे सङ्ख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति||७४||
  प्रथमं जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिञ्छरीरिणाम्|
  सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते||७५||

- क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः|
  ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधाऽपरा||११२||
  त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्धिषु|
  इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः||११३||

➢ अध्याय १८

- उत्साहोच्छ्वासनिः श्वासचेष्टा धातुगतिः समा|
  समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम्||४९||
  दर्शनं पक्तिरूष्मा च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवम्|
  प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम्||५०||
  स्नेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम्|
  क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्||५१||

➢ अध्याय २०

- तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते; तद्यथा- बस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थीनि पक्वाशयश्च वातस्थानानि, तत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वातस्थानं;
  स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्;
  उरः शिरो ग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मस्थानानि, तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम्||८|

➢ अध्याय २१

- इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति; तद्यथा- अतिदीर्घश्च, अतिह्रस्वश्च, अतिलोमा च, अलोमा च , अतिकृष्णश्च, अतिगौरश्च, अतिस्थूलश्च, अतिकृशश्चेति||३||
- अतिस्थूलस्य तावदायुषो ह्रासो जवोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः|
- सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः|
  दृढेन्द्रियो विकाराणां न बलेनाभिभूयते||१८||
  क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः|
  समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः||१९||
- गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति|
  कृशानां बृंहणार्थं च लघु सन्तर्पणं च यत्||२०|

- अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च|
  स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति||३४||
- यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः |
  विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः||३५||
  निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम्|
  वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च||३६||
  तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च|
  आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा||५८||

➢ अध्याय २२

- यत् किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम्||९||
  बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम्|
  रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात्तद्धि रूक्षणम्||१०||
  स्नेहनं स्नेहविष्यन्दमार्दवक्लेदकारकम् [६] |
  स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम्||११||
  स्तम्भनं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं ध्रुवम्|
- लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम्||१२||
  कठिनं चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम्|

  गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम्||१३||
  प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं बृंहणमुच्यते|

  रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम्||१४||
  प्रायशः कठिनं चैव यद्द्रव्यं तद्धि रूक्षणम्|

  द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छिलं गुरु शीतलम्|
  प्रायो मन्दं मृदु च यद्द्रव्यं तत्स्नेहनं मतम्||१५||

  उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम्|

द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद्धि स्वेदनमुच्यते||१६||

शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम्|
यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम्||१७||

- चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ|
  पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्||१८||

➢ अध्याय २३

- प्रमेहपिडकाकोठकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः||५||
  कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः|
  तन्द्रा क्लैब्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता||६||
  इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः|
  शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः||७||

- देहाग्निबलवर्णौजःशुक्रमांसपरिक्षयः|
  ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः||२७||
  श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा|
  विण्मूत्रसङ्ग्रहः शूलं जङ्घोरुत्रिकसंश्रयम्||२८||
  पर्वास्थिसन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः|
  ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात्||२९||

➢ अध्याय २४

- ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः|
  मुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिघ्राणास्यगन्धिता||११||
  गुल्मोपकुशवीसर्परक्तपित्तप्रमीलकाः|
  विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम्||१२||
  वैवर्ण्यमग्निसादश्च पिपासा गुरुगात्रता|
  सन्तापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसश्च रुक्||१३||
  विदाहश्चान्नपानस्य तिक्ताम्लोद्गिरणं क्लमः|

क्रोधप्रचुरता बुद्धेः सम्मोहो लवणास्यता||१४||
स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः|
तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम्||१५||
कण्ड्वरुःकोठपिडकाकुष्ठचर्मदलादयः|
विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः||१६||
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः|
सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत्||१७||

- कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम्|
  विरेकमुपवासं च स्रावणं शोणितस्य च||१८||

- तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम्|
  गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम्||२२||

- प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम्|
  सुखान्वितं तु(पु)ष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति||२४||

➢ अध्याय २५

- हिताहारोपयोग एक एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्तमिति ||३१||

➢ अध्याय २६

- अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य||१२||

- द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्द्रव्यगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति, तत् कर्म; येन कुर्विन्ति, तद्वीर्यं; यत्र कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स कालः; यथा कुर्वन्ति, स उपायः; यत् साधयन्ति, तत् फलम्||१३||

- परापरत्वे युक्तिश्च सङ्ख्या संयोग एव च|
  विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च||२९||
  संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः|
  सिद्ध्युपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे||३०||

- देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु|
  परापरत्वे, युक्तिश्च योजना या तु युज्यते||३१||
  सङ्ख्या स्याद्गणितं, योगः सह संयोग उच्यते|
  द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैककर्मजोऽनित्य एव च||३२||
  विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः|
  पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता||३३||
  परिमाणं पुनर्मानं, संस्कारः करणं मतम्|
  भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया||३४||
  इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः|
  चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्तते||३५||

- यत् किञ्चिद्दोषमास्राव्य न निर्हरति कायतः|
  आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते||८५||

- यच्चापि देशकालाग्निमात्रासात्म्यानिलादिभिः|
  संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि||८६||
  परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च|
  विरुद्धं तच्च न हितं हृत्सम्पद्विधिभिश्च यत्||८७||

- षाण्ढ्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम्|
  मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव||१०२||
  किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथाम्लपित्तज्वरपीनसानाम् |
  सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम्||१०३||

- विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विवेचनम्|
  वमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेवनम्||१०५||

➢ अध्याय २७

- शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान्|
  वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारिकान्||६||
  दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम्|
  रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे||७||

- यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते|
  अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च||३१९||

- अनुपानं तर्पयति, प्रीणयति, ऊर्जयति, बृंहयति, पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति, भुक्तमवसादयति, अन्नसङ्घातं भिनत्ति, मार्दवमापादयति, क्लेदयति, जरयति, सुखपरिणामितामाशुव्यवायितां चाहारस्योपजनयतीति||३२५||

- चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया|
  लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते||३३१||

- प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति|
  वर्णः प्रसादः सौस्वर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम्||३४९||
  तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम्|

➢ अध्याय २८

- अशितपीतलीढखादितप्रभवाश्चास्मिञ् शरीरे व्याधयो भवन्ति|
  हिताहितोपयोगविशेषास्त्वत्र शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति||५|

- अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता|

हृल्लासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ||९||
पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशाङ्गता|
नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च||१०||
रसप्रदोषजा रोगा,...|११|

- वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः|
  कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः||११||
  गुदमेढ्रास्यपाकश्च प्लीहा गुल्मोऽथ विद्रधिः|
  नीलिका कामला व्यङ्गः पिप्प्लवस्तिलकालकाः||१२||
  दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्रमण्डलम्|
  रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,...|१४|

- शृणु मांसप्रदोषजान्||१३||
  अधिमांसार्बुदं कीलं गलशालूकशुण्डिके|
  पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः||१४||
  विद्यान्मांसाश्रयान्,...|१५|

- मेदःसंश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे|
  निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च||१५||

- अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता|
  केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः||१६||

- रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा|
  अरुषां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम्||१७||
  मज्जप्रदोषात्, ...|१८|

- शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमहर्षणम्|
  रोगि वा क्लीबमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते||१८||
  न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि|

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम्||१९||

- इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः|
  उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते||२०|

- स्नायौ सिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम्|
  स्तम्भसङ्कोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः||२१||

- रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम्|

  विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम्||२५||

  मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च|

  अष्टौनिन्दितिकेऽध्याये मेदोजानां चिकित्सितम्||२६||

  अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम्|
  बस्त्यः क्षीरसर्पींषि तिक्तकोपहितानि च||२७||

  मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम्|
  अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया||२८||

  शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते|

  स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके||२९||

  नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासङ्ग्रहः कृतः|
  मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता क्वचित्क्वचित्||३०||

- व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्याद्धितस्यानवचारणात्|

कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च||३१||

- वृद्ध्या विष्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात्|
  शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात्||३३||

➢ अध्याय २९

- दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः |
  शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम्||३||

➢ अध्याय ३०

- तन्महत् ता महामूलास्तच्चोजः परिरक्षता|
  परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः||१३||
  हृद्यं यत् स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम्|
  तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च||१४||

- तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतमं, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृंहणानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्षणानां, ब्रह्मचर्यमयनानामिति ; एवमायुर्वेदविदो मन्यन्ते||१५||

- स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्च; यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः|

- सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात्, स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्, भावस्वभावनित्यत्वाच्च|

निदानस्थान

१. ज्वरनिदानम्

- निदानं कारणमित्युक्तमग्रे||७||
- पूर्वरूपं प्रागुत्पत्ति लक्षणं व्याधेः||८||
- तत्र लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरम्||९||
- उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहाराणामुपयोगः सुखानुबन्धः||१०||
- सम्प्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः||११||
- रूक्षलघुशीतवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगव्यायामवेगसन्धारणानशना भिघात- व्यवायोद्वेगशोक शोणितातिषेक जागरण विषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते||१९|| स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति||२०||
- तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात्; ततः कषायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमन- नस्तःकर्मधूपधूमपानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयोज्यम्||३६||

२. रक्तपित्तनिदानम्

- तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते| तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्यदेव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति||४||
- तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्बहवौषधत्वाच्च; यदधोभागं तद्याप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च; यदुभयभागं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्चेति||९||
- प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते||१९||

३. गुल्मनिदानम्

- इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति; तद्यथा- वातगुल्मः, पित्तगुल्मः, श्लेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः, शोणितगुल्म इति||३||
- स प्रकुपितो वायुर्महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात् कठिनीभूतमाप्लुत्य [६] पिण्डितोऽवस्थानं करोति हृदि बस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा; स शूलमुपजनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान्, पिण्डितश्चावतिष्ठते, स पिण्डितत्वाद् 'गुल्म' इत्यभिधीयते

४. प्रमेहनिदानम्

- बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः||६||
- बह्वबद्धं मेदो मांसं शरीरजक्लेदः शुक्रं शोणितं वसा मज्जा लसीका रसश्चौजःसङ्ख्यात इति दूष्यविशेषाः||७||
- ते तु खल्विमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति; तद्यथा- उदकमेहश्च, इक्षुवालिकारसमेहश्च, सान्द्रमेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, शुक्लमेहश्च, शुक्रमेहश्च, शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्मेहश्च, आलालमेहश्चेति||१०||
  ते दश प्रमेहाः साध्याः; समानगुणमेदःस्थानकत्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च||११||
- तेषामपि तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा- क्षारमेहश्च, कालमेहश्च, नीलमेहश्च, लोहितमेहश्च, माञ्जिष्ठमेहश्च, हारिद्रमेहश्चेति||२५||
  सर्व एव ते याप्याः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति||२७||
- इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजः, महात्ययिकत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति||३८||
  तेषामपि पूर्ववद्गुणविशेषेण नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा- वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति||३९||

५. कुष्ठनिदानम्

- इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयत्सु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्वर्तते, पित्ते त्वौदुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयोरृष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारुतयोः सिध्मकुष्ठं, सर्वदोषाभिवृद्धौ काकणकमभिनिर्वर्तते; एवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति|

६. शोषनिदानम्

- इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति; तद्यथा- साहसं सन्धारणं क्षयो विषमाशनमिति||३|
- साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षञ्जीवितमात्मनः|
  जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्मणः फलमश्नुते||५||
- सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत्|
  तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम्||७||
- आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः|
  क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति||९||
- हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः|
  पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनात्||११||
- अत ऊर्ध्वमेकादशरूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा- शिरसः परिपूर्णत्वं, कासः, श्वासः, स्वरभेदः, श्लेष्मणश्छर्दनं, शोणितष्ठीवनं, पार्श्वसंरोजनम्, अंसावमर्दः, ज्वरः, अतीसारः, अरोचकश्चेति||१४||

७. उन्मादनिदानम्

- इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति; तद्यथा- वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः||३||
- उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसञ्ज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रमं [६] विद्यात्||५||
- त्रिविधं तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनं भवति; तद्यथा- हिंसा, रतिः, अभ्यर्चनं चेति|
- आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः|
  तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत्||२२||

८. अपस्मारनिदानम्

- इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः||३||
- अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसम्प्लवाद्बीभत्सचेष्टमावस्थिकं तमः प्रवेशमाचक्षते||५||
- निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते||१६||
  तद्यथा- ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते|

रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते [११] ||१७||
प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोथ एव च|
अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते||१८||
प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् सञ्जायते क्षयः|
क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपलभ्यते||१९||

- प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत्|
  नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत्||२३||

विमानस्थानम्

१. रसविमानम्

- अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः; तद्यथा- पिप्पली, क्षारः, लवणमिति||१५||
- सात्म्यं नाम तद् यदात्मन्युपशेते; सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः|
- तत्त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन; सप्तविधं तु रसैकैकत्वेन सर्वरसोपयोगाच्च|
- तत्र सर्वरसं प्रवरम्, अवरमेकरसं, मध्यं तु प्रवरावरमध्यस्थम्|
- तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति; तद्यथा- प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त्रष्टमानि (भवन्ति)||२१||

२. त्रिविधकुक्षीयविमानम्

- त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः; तद्यथा- एकमवकाशांशं मूर्तानामाहारविकाराणाम्, एकं द्रवाणाम्, एकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम्; एतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति||३||
- मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति|

  चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः||९||

- यत्राहारो विपच्यते||१६||

  नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः|
  अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते||१७||

३. जनपदोद्ध्वंसनीयविमानम्

- वाताज्जलं जलाद्देशं देशात् कालं स्वभावतः|
  विद्याद्दुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् [७] ||१०||
  वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित्|
  प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्याल्लाघवलक्षणम्||११||
- वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः, तन्मूलं वाऽसत्कर्म [९] पूर्वकृतं; तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव|
- अपतर्पणमपि च त्रिविधं- लङ्घनं, लङ्घनपाचनं, दोषावसेचनं चेति||४३||
- तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणां [२७] , लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोषमापद्यते; लङ्घनपाचने [२८] तु मध्यबलदोषाणां, लङ्घनपाचनाभ्यां हि सूर्यसन्तापमारुताभ्यां पांशुभस्मावकिरणैरिव चानतिबहूदकं मध्यबलो दोषः प्रशोषमापद्यते; बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं, न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलाप्रसेकोऽस्ति, तद्वद्दोषावसेचनम्||४४||

४. त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयविमानम्

- त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति||३||
- सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसङ्ग्रहम्|
  यथा चोपदिशन्त्याप्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा||१३||
  ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः|
  भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान्||१४||

५. स्रोतोविमानम्

Whole chapter is allotted for recitation

६. रोगानीकविमानम्

- अग्निषु तु शारीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन भवति|
  तद्यथा- तीक्ष्णो, मन्दः, समो, विषमश्चेति|
  तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः, तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दः, समस्तु खल्वपचारतो विकृतिमापद्यतेऽनपचारतस्तु प्रकृतावतिष्ठते, समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इति|

७. व्याधितरूपीयविमानम्

- तत्र- गुरुव्याधित एकः सत्त्वबलशरीरसम्पदुपेतत्वाल्लघुव्याधित इव दृश्यते, लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वाद्गुरुव्याधित [१] इव दृश्यते|
- विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा- पुरीषजाः, श्लेष्मजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति||९||
- तत्र सर्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्यं, ततः प्रकृतिविघातः, अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति||१४||
- अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं स्मृतम्|
  ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम्||२८||

८. रोगभिषग्जितीयविमानम्

- अथ सिद्धान्तः- सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिश्च साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः|
  स चतुर्विधः- सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति|
- द्विविधा तु खलु परीक्षा ज्ञानवतां- प्रत्यक्षम्, अनुमानं च|
  एतद्धि द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात्|
  एवमेषा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन||८३||
- दशविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तदिह भिषगादिषु संसार्य सन्दर्शयिष्यामः- इह कार्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धः खल्वायुः, देशो भूमिरातुरश्च, कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायस्तु भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानं [८२] च सम्यक्|
- तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च, सारतश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्म्यतश्च, सत्त्वतश्च, आहारशक्तितश्च, व्यायामशक्तितश्च, वयस्तश्चेति, बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः||९४||